

Abhaasia eestlaste süüdistamine Eesti kasuks spioneerimises suure terrori aastatel 1937–1938

Aivar Jürgenson*

Kui kompartei Leningradi osakonna juht Sergei Kirov 1. detsembri 1934 oma töökohast Smolnõi instituudis välja astus, kõlas lask. Keegi oli tema selja taga revolvi tõstnud ja tulistanud. Kirovi surm juhatas sisse 1930. aastate vägivaldallained, mida on hiljem hakatud nimetama suureks terroriks. On arvatud, et Stalin tahtis kõrvaldada Kirovit, kuna tema populaarsus parteis oli tõusuteel. Samas kasutasid Stalin ja NKVD tollane juht Nikolai Ježov Kirovi tapmist ettekäändena alustamaks rünnakut oma oponentide vastu kompartei ridades, salapolitsei asus avastama arvukaid välisriikide spioonivõrgustikke ja vandenõusid terroritegude korraldamiseks ja kõrgete ametiisikute mõrvamiseks.¹ Vägivaldsed ja fantastilised süüdistused spionaažis, kontrrevolutsioonis, terrori- ja diversiooniaktide ettevalmistamises – seda kõike on tagantjärele nimetatud keskaegsete inkvisitsiooniprotsesside normide renessansiks. Kohtupidamist üksnes simuleeriti – süüdimõistmised toimusid ilma võimaluseta kaitsele. Uurija, süüdistaja, kohtuniku ja otsuse täidesaatja rollid olid sisuliselt ühendatud.²

Massirepressioone korraldas Nõukogude võim mitmes järgus. Neist ulatuslikumad olid ettevõtlikuma ja jõukama maaelanikkonna kuulutamine kulakuteks põllumajanduse kollektiviseerimise käigus 1930. aastate algul, kui represseriti kuni kaks miljonit inimest. Aga toimusid ka parteisesed puhastused. Ainuüksi 1933. aastal heideti parteist välja 400 000 inimest. Oma maa ja rahva vastu suunatud stalinistlike repressioonide kulminatsiooniks olid massioperatsioonid aastatel 1937–1938. Siis arreteeris NKVD ligikaudu 1 575 000 isikut, neist teadaolevalt 681 692 lasti maha. Süüdi mõisteti vanu bolševikke ja uusi parteifunktsionääre, tööstuse, transpordi ja põllumajanduse juhte, riigiametnikke, kõrgkoolide õppejõude, insenere, kirjanikke jt. intelligentsi esindajaid.³ Repressioonide alla langesid ka sõjaväelased. Suurt osa Punaarmee juhtkonnast süüdistati spionaažis Saksamaa kasuks. Erilist fantaasiat selleks ju vaja ei läinud – viieteistkümne aasta jooksul olid Nõukogude sõjaväelased teinud koostööd sõjalise tehnika täiustamiseks, üheskoos oli arutatud taktikalisi küsimusi. Samas tekitas hirmu Saksamaa forsseeritud relvastumine alates 1935. aastast. Üha enam hakati rääkima Saksamaa võimalikust invasioonist.⁴ Nõukogude Liidu Ülemkohtu erikolleegiumi

* Aivar Jürgenson (1969), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste Instituut, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, aivarj@tlu.ee

¹ Ch. Clover. Must tuul, valge lumi. Uue vene natsionalismi tõus. Tallinn, 2017, lk. 131.

² R. Binner, B. Bonwetsch, M. Junge (koostanud). Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938. Die Massenaktion aufgrund des operativen Befehls Nr. 00447. Berlin, 2010, lk. 9.

³ Samas.

⁴ M. Junge, D. Müller, W. Feurstein, I. Džucha. Ethnos und Terror. – Bolschewistische Ordnung in Georgien. Der Grosse Terror in einer kleinen kaukasischen Republik (hrsg. von M. Junge, B. Bonwetsch). Berlin, Boston, 2015, lk. 255.

otsusega mõisteti surma suur osa Punaarmee ladvikust, teiste seas ka eestlasest armeekomandör August Kork. Nõukogude Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi otsusega mõisteti surma paljud eestlastest Kominterni täitevkomitee töötajad, sõjaväeluure ja NKVD ohvitserid, samuti ministeeriumites, suurettevõtetes, pankades jm. vastutavatel ametikohtadel töötanud isikud.⁵

Protsessid vanade tuntud bolševike, sõjaväelaste ja uue nomenklatuuri vastu olid pikad ja neist räägiti palju. Need toimusid kohtu, eriti rasketel juhtudel Nõukogude Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi ees. Kuid enamik repressioone viidi läbi nn. massioperatsioonide käigus, mida erinevalt eliiti kuuluvate süüdistatute näidisprotsessidest menetleti väljaspool avalikkuse tähelepanu. „Massioperatsioonide“ mõiste pärineb nende läbiviimise ajast ja nende all peetakse silmas eelkõige „rahvusoperatsioone“ ja „kulakute operatsiooni“. Rahvusoperatsioonide sihtmärgiks langesid kõigepealt sakslased ja poolakad (vastavad käskkirjad ilmusid juulis-augustis 1937), aga hiljem ka teised rahvused, kelle päritolumaaks olid Nõukogude Liidu piiririigid ja keda valdavalt süüdistati oma päritolumaa kasuks spioneerimises.⁶

Sõjaoh ja „viienda kolonni“ moodustumine sõja korral oli Vene võimude argument teatud vähemusrahvuste represseerimisel juba Esimese maailmasõja ajal. Uuesti sai see teemaks 1920. aastate algul, kui Nõukogude Liidus hakati rääkima uuest võimalikust välisriikide interventsioonist. 1930. aastatel hoiti silma peal paljudel välispäritolu rahvusgruppidel kui potentsiaalsetel välisriikide spioonidel ja diversantidel. Nagu mainitud, muutis Saksamaa forsseeritud relvastumine alates 1935. aastast võimude silmis taas usutavaks Saksa invasiooni. 25. juulil 1937 kirjutas siseasjade rahvakomissar Nikolai Ježov alla käskkirjale nr. 00439, millega NKVD kohustas kohalikke organeid arreteerima viie päeva jooksul kõik Saksamaa kodanikud, kes töötasid või olid varem töötanud sõjaliselt tähtsates tehastes või raudteel. Ühtlasi tuli välja selgitada nende seotus „Saksa luurevõrgustikuga“. Augustis-septembris algas Venemaa sakslaste represseerimine. 11. augustil 1937 kirjutas Ježov alla NKVD käskkirjale nr. 00485, mille kohaselt alustati poolakate „paljastamist“ ja represseerimist. 17. augustil järgnes käskkiri rumeenia operatsiooni alustamise kohta.⁷ Rahvusoperatsioonides süüdistatud isikud lavastati massiliselt süüdi oma emamaa kasuks spioneerimises: poolakad Poola, lätlased Läti, leedulased Leedu jne. kasuks.

Käesolevas artiklis on vaatluse all suure terrori aegsed spionaažisüüdistused Abhaasias elanud eestlastele. Kuigi suurem osa Abhaasias 1937–1938 represseeritud eestlastest sai süüdistuse kulakute operatsiooni käigus ja süüdistati neid peamiselt sotsiaalse staatuse tõttu (kulak või endine kulak), millele leiti põhjendus nende isikute väidetavas kontrevolutsioonilises ja klassivaenulikus tegevuses, oli ka neid, kelle peamiseks süüks leiti spionaažorganisatsiooni kuulumine ja spioneerimine mõne võõrriigi, eelkõige Eesti (dokumentides sageli „Valge-Eesti“) kasuks. Allikatena on artiklis kasutatud peamiselt materjale kahest arhiivist, mis küll mõlemad said Nõukogude Liidu lagunemise pöördelistel aastatel kannatada. 1991. aastal sattus Gruusia KGB hoone, milles hoiti represseeritute toimikuid, täies ulatuses leekidesse. Maha põles Thbilisi miilitsa arhiiv. Nagu Gruusia siseministeeriumi töötajatelt kuulsin, olid süütamised sihilikud. 1992. aasta sügisel, Gruusia-Abhaasia sõja alguses põletasid Gruusia militaarjõud maha Abhaasias Suhhumis asunud Abhaasia ANSV Riikliku Keskarhiivi hoone, maha põles ka suur osa käesolevat teemat puudutavatest materjalidest. Nii Gruusias kui ka Abhaasias on dokumentatsioon säilinud seega vaid osaliselt. Õnneks on Gruusia siseministeeriumi arhiivi esimeses osakonnas (fond 8) säilinud süüdistuskokkuvõtteid kopeerivad nn. troika protokollid. Kui troika protokollid annavad võimaluse tuua välja statistilisi andmeid ja teha järeldusi võimude süüdistuskriteeriumide kohta, siis üksikasjalisemat informatsiooni

⁵ A. Must. Venemaa eestlased ja Suur Terror. Elektrooniliste allikapublikatsioonide kriitiline analüüs. – Ajalooline Ajakiri 2002, nr. 3 (118), lk. 54.

⁶ R. Binner, B. Bonwetsch, M. Junge, Marc (hrsg). Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938, lk. 9.

⁷ M. Junge, D. Müller, W. Feurstein, I. Džucha. Ethnos und Terror, lk. 255.

juurdluse käigu kohta pakuvad ülekuulamisprotokollid. Ülekuulamisprotokolle on Gruusia siseministeeriumi arhiivis säilinud vähe ja kui rääkida eestlastest, siis need vähesedki puudutavad 1930. aastate esimest poolt ja mitte suure terrori aastaid. Õnneks on aga paljud olulised Abhaasia eestlasi puudutavad ülekuulamisprotokollid säilinud koopiatena Suhhumis, kus nad täna asuvad Abhaasia Humanitaarteaduste Instituudi arhiivis (AbIGI, fond 37). Käesolevas artiklis on lisaks neile kahele materjali põhikorpusele kasutatud mõningaid Eesti mäluasutustes säilitatavaid käsikirju ja sekundaarkirjandust.

Rahvusvähemuste repressioon Gruusia NSV-s, sealhulgas Abhaasias

NKVD viis Gruusias, mille koosseisu Abhaasia alates 1931. aastast autonoomse vabariigina kuulus, läbi nn. rahvusoperatsioone sakslaste, poolakate, kreeklaste, iraanlaste, eestlaste, lätlaste, leedulaste, bulgaarlaste, austerlaste, rumeenlaste, soomlaste ja türklaste vastu. Need olid suhteliselt väikesed operatsioonid, sest nimetatud rahvuste esindajaid polnud Gruusias palju. Väiksemaid operatsioone käsitleti segaprotokollides koondnimetuse all „spionaaži- ja kahjurlustegevus välisriikide huvides“. Näiteks loetletakse ühes protokollis esimese kategooria süüdimõistetute (s. t. surmanuhtlusega karistatute) hulgas üles viisteist bulgaarlast, kaks leedulast, neli lätlast, üks lätlanna ja üks eestlane. Teises kategoorias (vanglakaristus) lisanudid samas protokollis soomlased, iraanlased, austerlased, ungarlased ja rumeenlased. Poola rahvusoperatsiooni nimekirjas esineb mees, kes polnud etniline poolakas, kuid oli ületanud illegaalselt Nõukogude-Poola piiri. Või grusiin, kes rahvuste troika poolt iraani operatsiooni käigus 8 aastaks paranduslike tööde laagrisse saadeti, sest oli 1925. aastal illegaalselt ületanud Nõukogude-Iraani piiri. Või teine grusiin, kes saksa operatsiooni käigus mõisteti 10 aastaks vangi, kuna ta oli 1925. aastal töötanud Saksa aktsiaseltsis. On teada juhtum, kus Adžaaaria NKVD poolt mõisteti surma keegi lätlane. Ühes nimekirjas on tema nime juurde käsitsi kirjutatud lühend „germ.“ ja nimetatud ta „läti-saksa spiooniks“. Tõenäoliselt ei tähenda see muud kui et Adžaaaria NKVD otsustas lätlase juhtumi paigutada saksa juhtumite hulka.⁸

Kui üldiselt süüdistati piiririikide päritolu isikuid oma emamaa kasuks spioneerimises, siis on ka juhtumeid, kus väidetavalt on luuratud mõne teise riigi heaks. Gruusia NKVD materjalidest ilmneb näiteks, et meditsiinilise kõrgharidusega eestlast Paul Annit,⁹ kes kuni arreteerimiseni oli olnud Batumi sõjaväehaigla ülem, süüdistati kuulumises kontrrevolutsioonilisse trotskistlik-terroristlikusse sõjaväespioonide organisatsiooni Gruusia NSV-s ja spioneerimises Jaapani kasuks. Karistuseks oli mahalaskmine ja kogu vara konfiskeerimine.¹⁰ Saksamaa kõrval oli Jaapan Nõukogude Liidu ladviku silmis ju tõesti üks peamisi potentsiaalseid vastaseid ja mitte päris ilma põhjusega. Nii nagu Saksamaa, oli ka Jaapani luuretegevus Venemaal aktiivne juba enne Esimest maailmasõda. Bolševike pööre 1917. ja Nõukogude Liidu rajamine 1922. aastal tähendasid Jaapani jaoks seda, et uuesti hakati peamise potentsiaalse välisvaenlasena nägema Venemaad. 1930. aastate algul pidas Jaapan vajalikuks toetada vabadusliikumisi Ukrainas, Aserbaidžaanis, aga ka nimetatud Gruusias, ja neid piirkondi „destabiliseerida“.¹¹

Kui eelmises lõigus nimetatud grusiin ja lätlane sattusid NKVD dokumentatsioonis saksa

⁸ L. Avalishvili. Bolschewistische Durchführung der Nationalen Operationen. – Bolschewistische Ordnung in Georgien. Der Grosse Terror in einer kleinen kaukasischen Republik (hrsg. von M. Junge, B. Bonwetsch). Berlin, Boston, 2015, lk. 147.

⁹ Paul Juhani p. Anni, sünd. 1896 Tartumaal, lõpetanud Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1917 (RA, EAA.402.1.755).

¹⁰ Gruusia Siseministeeriumi Arhiivi esimene osakond (edaspidi GSA I), protokoll (edaspidi prot.) 117, I 117, 21.06.38.

¹¹ S. Masunaga. The interwar Japanese intelligence activities in the Baltic stages: 1918–1940. – Acta Historica Tallinnensia, 24, 2018, lk. 78, 81.

operatsiooni nimekirjadesse suhteliselt juhuslikult või vähese põhjendusega, siis sama kohtab ka eestlaste puhul. Nagu tunnistavad Gruusia NKVD materjalid, võis ka eestlasi juhuslikult sattuda sakslaste nimekirjadesse ja vastupidi, küllap nimede sarnasuse tõttu. Ka arhiivitöötajad on, kui puuduvad märkused rahvuse kohta, need nime ja muude tunnuste alusel andmebaasi hiljem lisanud. Gruusia siseministeeriumi arhiivis materjale läbi töötades märkasid ka mõnd taolist eksitust, millele juhtisin arhiivitöötajate tähelepanu. Kuid enamasti oli eestlaste ja sakslaste seostamine NKVD menetlusaktides täiesti teadlik. Nimelt „avastati“ 1937. aasta suvel Abhaasias Saksa-Eesti luurevõrgustik ja seda menetles NKVD nn. diplomaatide juhtumi raames.

Kui NKVD selliseid luurevõrgustikke paljastas, siis väideti tavaliselt, et need olid riigis tegutsenud juba pikka aega. Nii ka nüüd – eestlaste ja sakslaste spionaažitegevus Abhaasias oli süüdistuste järgi toimunud juba paljude aastate jooksul, agentuuri juured ulatusid väidetavalt Esimese maailmasõja eelsesse aega, mil Taga- ja Põhja-Kaukaasias tegutses Saksa luurekaader. Leiti, et võrgustikul oli olnud sügav kandepind Suhhumi rajooni kohalikes saksa ja eesti külates. Agentuuri tegevuses osalemises süüdistati kaht organisatsiooni – sakslaste “kontrrevolutsioonilist pangermaanlikku fašistlikku organisatsiooni” ja eestlaste – või nagu dokumentides kirjas – „valge-eesti fašistlikku spionaažorganisatsiooni“. Mõlema organisatsiooni tegevuspiirkonnaks oli Suhhumi linn ning Suhhumi rajoonis asunud saksa ja eesti külad, mis juurdlusdokumentides on viidud ühisnimetaja alla „saksa-eesti külad“. Tõsi, sakslaste Neudorfis (venekeelses dokumentatsioonis tavaliselt Neidorf, vahel ka Naidorf) elas tõesti ka hulgaliselt eestlasi, samas kui Gnadenberg oli etniliselt homogeensem saksa küla ning Ülem- ja Alam-Linda olid eesti külad. Dokumentides figureerib loetelus veel eestlaste Salme, kuid see kuulus administratiivselt mitte Suhhumi, vaid Gagra rajooni ja asus nimetatud teistest küladest rohkem kui 100 kilomeetri kaugusel. Samas on kummaline, et eestlaste külast Estoniast, mis asub Suhhumist vaid 25 kilomeetri kaugusel ja oleks „sobinud“ võrgustiku üheks baasiks, ei süüdistatud kedagi luurevõrgustikku kuulumises – küll represseeriti sealseid mehi nõukogude- ja kolhoosidevastase tegevuse eest. Vaid ühe Estonia küla mehe, August Miksoni süüdistuskokkuvõttes on ära toodud tema tihedad sidemed eestlaste n.-ö. luurevõrgustiku juhtfigureidega, kuid ei mainita eesti luureorganisatsiooni ennast. Miksonile määrati mahalaskmine, kuid seda sotsiaalse päritolu eest (endine kulak).¹²

Kui sakslaste organisatsioon olevat tegutsenud luteri ja baptisti koguduste kattevarjus, siis eestlaste oma eesti kultuurhariduslike ringide varjus. Mõlemad organisatsioonid tegelesid väidetavalt aktiivselt spionaažiga, formeerisid kaadreid aktiivseks nõukogudevastaseks tegevuseks Abhaasias ja valmistusid puhkevaks sõjaks Nõukogude Liidu ja lääneriikide, eelkõige Saksamaa vahel. Sõja korral oleks väidetavalt korraldatud diversiooniakte Punaarmee tagalas. Eestlased olevat saanud juhised tegevuseks Eesti Moskva saatkonnast. Kui süüdistustes oli välja toodud Eesti ja Saksa kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide olemasolu eraldi, siis ühendavaks lüliks nende vahel oli väidetav Saksa-Eesti luurevõrgustik, mille Abhaasia NKVD likvideeris 1937. aastal. Operatsiooni käigus arreteeriti 63 isikut.¹³

Diplomaatide süüasja juurdlus

Nimetatud süüasja juurdlus toimus 1937. aasta juulist 1938. aasta sügiseni mitmes järgus. Üks esimesi arreteeritud oli Suhhumis elanud eestlane Jakob Mihkelson (dokumentides ka Michelson, Mihelson), kelle ümber hakkas NKVD punuma süüdistuste võrku, inkrimineerides talle Abhaasias tegutsenud Eesti luurevõrgustiku juhtimise. Kes oli Jakob Mihkelson? Jakob Jaani poeg Mihkelson oli sündinud Pärnu kihelkonnas 13. novembril 1866,

¹² GSA I, f. 8, prot. 50, l. 25, 20.11.37.

¹³ Abhaasi Humanitaarteaduste Instituudi Arhiiv (edaspidi: AbIGI), f. 37, n. 1, s. 6, l. 1-3.

Jakob Mihkelson abikaasa Anna-Mariega. Foto Abhaasia Vabariigi Rahvusraamatukogu arhiivist

ärirühina.¹⁵ Ta oli tegev Suhhumi Eesti Majandusühisuses ja Suhhumi Põllumeeste Seltsis. Auväärse mehena oli Mihkelson valitud mitme eesti kooli auhooldajaks. Ühtlasi oli Mihkelson justkui sillaks Abhaasia eestlaste ja kodumaa vahel, avaldades artikleid Eesti ajakirjanduses, ta oli 1914. aasta Suhhumi eesti laulupeo üks korraldajaid¹⁶ ja võttis oma majas vastu Eestist, aga ka teistest eesti asundustest tulijaid. Tubli organisaatorina pälvis ta rahva suus Suhhumi Eesti konsuli nime. Kui 1921. aastal kehtestati Abhaasias nõukogude võim, otsustas Mihkelson jääda Suhhumi. Ka Nõukogude ajal ei jäänud ta eesti asunduste kultuurielu korraldamisest kõrvale, tõlkides eesti keelde näiteks mõningaid nõukogude näidendeid eesti asunduste lavade jaoks.¹⁷

Jakob Mihkelsoni aktiivne ühiskondlik tegevus Kaukaasia eestlaste organiseerimisel ja kontaktid Eestiga – tema kaks poega elasid Eestis – tegi temast NKVD silmis sobiva kandidaadi nn. Eesti luureorganisatsiooni juhi kohale. Mihkelson arreteeriti juulis 1937 süüdistatuna spionaažis ja spiooniorganisatsiooni juhtimises. Arreteerimise ajal oli Mihkelson juba küllaltki eakas, ta käis oma 71. eluaastat. See põhjendab ka märkuse NKVD ülekuulamisprotokollis: „ilma kindla tegevusalata“.¹⁸

Juulist ja augustist 1937 on säilinud kolm Mihkelsoni ülekuulamisprotokoll: esimene 7. juulist, teine 9. juulist ja kolmas 8. augustist. Spionaažis tunnistas Mihkelson end süüdi juba 7. juuli ülekuulamisel, kuigi tekstist ilmneb, et päev varem on ta süüdistuse osaliselt tagasi lükanud. Mihkelson andis ühtlasi teada, et tema luuretegevus oli tihedalt seotud tema Eestis elavate poegade Mihkli ja Johannesega (viimase nimi on protokollis märgitud kujul „Jogan“ või kohati ka päris valesti „Juganson“).¹⁹ Pojad olid lahkunud Abhaasiast 1920. aastate algul – vanim poeg Johannes oli hiljem Olustvere põllutöökeskkoolis õpetaja ning noorim, Mihkel advokaat ja poliitik.²⁰

Just poeg Mihkli kaudu olevat alguse saanud Jakob Mihkelsoni luurajakarjäär. Nimelt 1918. aastal lõpetas Mihkel Suhhumi reaalkooli ja millalgi pärast seda olevat tema värvanud juristiharidusega Eesti diplomaat Sergei Paul, kes olevat sõitnud Abhaasiasse spetsiaalselt

õppinud Surju koolis, hiljem kihelkonnakoolis, kus omandas algkooliõpetaja kutse. 1884. aastal või veidi hiljem rändas ta Kaukaasiasse, kus elas Ülem-Linda eesti asunduses. Seal abiellus ta Jaan Eesmanni tütre Anna-Mariega, neile sündis neli poega. 1891–1896 töötas Mihkelson kõsterkoolmeistrina Suhhumi ringkonna eesti asunduses Estonias, seejärel oli Suhhumi lähedal aianduse ja põllunduse katsejaama ülevaataja.¹⁴ Ta asus elama Suhhumi, kus ehitas kaks kivimaja ja töötas õllelaos

¹⁴ Eesti Kultuurilooline Arhiiv (edaspidi EKLA), f. 235: M 27: 11, lk. 5; J. Meomuttel. Eesti asunikud laialises Wene riigis. Esimene katse sõnumid kõikide Eesti asunduste üle tuua. Tartu, 1900, lk. 74.

¹⁵ EKLA, f. 235, M 29: 14, lk. 6.

¹⁶ EKLA, f. 235, M 20: 6, lk. 2.

¹⁷ Riiklik Kirjandusmuuseum (edaspidi RKM) II 89, lk. 27.

¹⁸ AbIGI, f. 37, n. 1, s- 6. Protokol doprosa Mixel'sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 1.

¹⁹ Samas.

²⁰ RKM II 89, lk. 29.

Eesti kasuks spioneerimise eesmärgil. NKVD materjalides nimetatakse Pauli „tuntud Eesti luurajaks“.²¹

Sergei Paul oli kahtlemata värvikas tegelane. Sündinud 1890. aastal Kuressaares õigeusu preestri pojana ja õppinud õigusteadust nii Tartu kui Kaasani ülikoolis, osales ta Esimeses maailmasõjas Vene vägede koosseisus Pärsia rindel, Galiitsias, Poolas, hiljem Läti kütipataljonides ja I Eesti polgus. Augustis 1918, et ennast mitte sakslastel arreteerida lasta, sõitis ta koos mõnede teiste eesti ohvitseridega Venemaale. 1918. aastal asus Paul Voronežis õppima agronoomiat. 1919. aasta augustis astus ta Anton Denikini vabatahtlike armee ridadesse ja jõudis Lõuna-Venemaal Kubanis teenides polgukomandöri abi ametipostini. Pärast Tartu rahu sõlmimist siirdus Paul 1920. aasta veebruaris üle mägede Abhaasiasse, kus oli lühikest aega Alam-Linda eesti asunduses kooliõpetajaks. Seejärel töötas ta Suhhumis korteriosakonna juhataja ja juriskonsuldina.²² Abhaasia oli sel ajal, alates 1918. aasta suvest hõivatud Gruusia menševike vägede poolt. Suhhumis tutvus Paul peagi Mihkelsoni ja ta poegadelega ning, nagu loeme Jakob Mihkelsoni ülekuulamisprotokollist, olevat rääkinud, et nõukogude võim Venemaal variseb peagi kokku.²³

Alates 1920. aasta novembrist tegutses Sergei Paul Tiflisis Eesti Vabariigi konsulaadi konsulaaragendina Gruusia Demokraatlikus Vabariigis ja hiljem konsulina.²⁴ Seal otsis ta üles Jakob Mihkelsoni noorema poja Mihkli, kellega teadupärast oli tutvunud Suhhumis ja kes nüüd oli saanud Tiflisisse õppima sealses polütehnikumis elektrotehnikat. Peagi määras Paul Mihkli konsulaadi sekretäriks.²⁵ 1921. aasta kevadel vallutasid punaväed Gruusia ja Abhaasia ning mõlemas kehtestati nõukogude võim. Vaatamata võimuvahetusele jäi Sergei Paul Tiflisisse ning 2. juunist 1921 tegutses ta Eesti diplomaatilise esindajana kõikides Taga-Kaukaasia Nõukogude vabariikides.²⁶ 1921. aasta lõpus määras Paul Jakob Mihkelsoni vanema poja Johannese, kes sel ajal töötas õpetajana kohalikus tehnikumis, Eesti Vabariigi konsulaaresindajaks (asekonsuliks) Suhhumis. Jakob Mihkelsoni tunnistuste kohaselt oli tema poeg Mihkel 1922. aasta algul külaskäigul Suhhumi talle rääkinud, et ta alustas koos Sergei Pauliga Gruusias luuretegevust – Paulil olevat selles vallas olnud suured kogemused. Pärast seda olevat Paul aga kadunud ja varsti arreteeriti ka Jakobi pojad – septembris 1922 Johannes ja kuu aega hiljem Mihkel.²⁷

Muudest allikatest teame, et pärast Eesti Vabariigi suhete teravnemist Nõukogude võimudega Kaukaasias kutsuti Sergei Paul kevadel 1922 tagasi Eestisse, kuhu ta pärast mõningasi sekeldusi Tšekaaga ja nädalatepikkusi vintsutusi ka lõpuks, 26. mail 1922 jõudis.²⁸ Arusaadavatel põhjustel lõpetasid samal kevadel töö ka Paulile allunud asekonsulid Suhhumis ja Batumis. Suhhumis Eesti konsulaaragendina tegutsenud Johannes Mihkelson arreteeriti 25. septembril 1922 süüdistatuna agitatsioonis „Valge-Eesti“ kasuks ja nõukogude võimu vastu. Pärast nelja kuud vintsutusi Nõukogude vanglates saadeti ta Eestisse.²⁹ Nii Johannes kui ka Mihkel³⁰ jõudsid Eestisse vangide vahetuse korras. Nagu Jakob Mihkelson ülekuulamisel tunnistab, on tal pärast seda olnud mõlemaga ühendus vaid erakirjavahetuse korras.³¹

Ülekuulamisprotokollidest ei ilmne tegelikult ühtki fakti Jakob Mihkelsoni luuretegevusest Abhaasias sel ajal, kui tema pojad veel Kaukaasias elasid. Samuti ei selgu, et tema Eesti

²¹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 2.

²² ERA.957.8.1875, l. 1; ERA.1357.4.513, l. 2; Eesti välisteestus. Biograafiline leksikon 1918–1991. Välismisteerium, 2006, lk. 88.

²³ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 2.

²⁴ EKLA, f. 235, M 29: 24: 1; RA, ERA.957.8.1875, l. 1.

²⁵ RA, ERA.957.6.196, l. 22.

²⁶ EKLA, f. 235, M 29: 24, lk. 2.

²⁷ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 3.

²⁸ <https://ida.aule.ee/muu/inimesed.html>

²⁹ RA, ERA.1108.11.54, l. 1.

³⁰ Eesti endine konsulaaragent Suhumis. – Postimees, 22.12.1922, nr. 304.

³¹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 3.

kasuks „luuramine“ Abhaasias oleks edaspidigi kuidagi olnud seotud tema Eestisse jõudnud poegadega, kuigi NKVD üritas mõnelt ülekuulatavalt vastavaid tunnistusi välja pigistada. Näiteks loeme ühe Suhhumi sakslanna ülekuulamisprotokollist, et Mihkelson tugineb spionaažitöös oma poegadele Mihklile ja Johannesele. Ülekuulatav justkui näib ka teadvat, et Mihkelsoni pojad elavad Eestis Revelis ja mõlemad arreteeriti 1922. aastal spionaažisüüdistusega, kuid vahetati välja Revelisse.³² Tõenäolisem on, et need faktid on protokolli koostaja kopeerinud Jakob Mihkelsoni ülekuulamisprotokollist – kust pidi nimetatud sakslanna seda kõike nii täpselt teadma?

Pole ka andmeid Mihkelsoni hilisemate sidemete kohta Sergei Pauliga. Viimane töötas hiljem, muide, Tallinnas välisministeeriumi ametnikuna, alates 1923. aastast advokaadi abina ja sai 1935. aastal vannutatud advokaadiks.³³ 1934. aastal tekitas ta ajakirjanduses kõmu, kui ta, tegutsedes Nõukogude Liidu esinduse juriskonsuldina, oli ühtlasi vapside propagandajuht.³⁴ Kas Nõukogude Liit oleks oma esinduse töös kasutanud isikut, kellest teati, et ta on „tuntud Eesti luuraja“, nagu NKVD teda 1937. aastal nimetab? Või peeti selle tiitli all silmas hoopis omaaegset punaste kasuks luuramist? Igatahes ei nähtu ülekuulamismaterjalidest, et Jakob Mihkelsoni oleks 1920. aastate algul saanud Sergei Pauli või mõne teise Eesti konsulaarametniku kaudu seostada luuretegevusega Eesti kasuks.

Kuid NKVD-l oli teisigi võimalusi Mihkelsoni „süü“ tuvastamiseks. Mängu võeti Abhaasia sakslased, kellega eestlasi ühendas luteri usk. 1894. aastal rajatud Batumi-Kutaisi luteriusu kirikukihelkonna koosseisu kuulusid nii Suhhumi ringkonna eesti kui ka saksa külad, kirikuõpetaja külastas neid korra või kaks aastas. Aastail 1894–1910 oli Batumi kirikuõpetajaks Tartus sündinud Arthur August Oskar Bernhoff, kelle teenistusajal ühendati Suhhumi-lähedased eesti ja saksa külad Batumi koguduses eraldi abikoguduseks.³⁵ Jakob Mihkelson tegi kiriku liinis kohalike sakslastega tihedat koostööd – 1904. aasta jaanuarist oli ta Suhhumi luteriusu koguduse nõukogu liige.³⁶

Ülekuulaja väidab, et aastail 1923–1933, s. t. pärast Sergei Pauli ja Mihkelsoni poegade Eestisse sõitmist, olid Mihkelsonil Suhhumis tihedad sidemed Saksa riigi alama ja spiooni Wilhelm Schraplauga, luteri koguduse vaimulikuga Suhhumist, kes oli väidetavalt sealne Saksa luure resident ja tegutsenud nii Saksa kui – kummaline küll – ka Eesti luure heaks.³⁷

On loogiline, et aktiivse kirikuinimesena olid Mihkelsonil tihedad sidemed kohaliku pastoriga. Kuid nüüd kasutas NKVD neid sidemeid Mihkelsoni sissemässimiseks. Tunnistusi nende sidemete kohta saadi ka teistelt ülekuulatavatelt. Näiteks kohalikult sakslannalt Flora Kisnerilt, kes tunnistab, et Mihkelson oli aktiivne luteri kiriku tegelane, kes juba enne sõda oli peamine organisaator korraldamaks pastori saabumisel jumalateenistusi kohalikus luteriusu kirikus. Kisner tunnistab, et kohtas Mihkelsoni ka „tuntud Saksa spiooni Martin Schraplau“ kodus.³⁸ „Tuntud saksa spioon“ viitab muidugi NKVD rasvastele näpujälgedele – Kisner ei saanud sel ajal, mil Schraplau veel Abhaasias viibis, kuidagi teada Schraplau spioonistaatusest, kui selline ka oleks eksisteerinud.

Mihkelson tunnistab oma sidemeid Schraplauga ja räägib, et vahendas talle informatsiooni majandusliku olukorra kohta Abhaasias, samuti Suhhumi sadama ehituse ja Suhhumi veevärgi kohta. Infot olevat ta kogunud tööliste käest, kes kogunesid tema õllelattu õlut ostma.³⁹

³² AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 4.

³³ RA, ERA.1357.4.513, l. 14.

³⁴ Vene saatkonna juriskonsult vapside propaganda juhiks. – Vaba Maa, 08.03.1934, nr. 56, lk. 5.

³⁵ EKLA, f. 235, M 26:2, lk. 16; M 30: 5, lk 5; Gruusia Ajalooarhiivi Riiklik Keskarihiiv (GECHA), 114.1736.7.

³⁶ EKLA, f. 235, M 29: 14, lk. 11.

³⁷ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 4–5.

³⁸ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 3.

³⁹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 4–6; Protokol doprosa Kristova Fridrixa Fridrixoviča (24.01.38), l. 4.

Mihkelsoni väidetavad luurealased sidemed Schraplauga mõjuvad ülekuulamisprotokollides väga otsitutena – näib, et NKVD kasutas seda seost ülekuulamistel justkui soojendusena, et jõuda hoopis olulisema persoonini. Selleks persooniks oli Rudolf Trautvach – järjekordne „tuntud spioon“.

Rudolf Trautvach ja väidetav Eesti luurevõrgustik Abhaasias

Rudolf (Rudolph Ludwig) Trautvach oli sündinud 1879. aastal Tallinnas, rahvuselt eestlane ja elukutselt insener-mehaanik. Suhhumis elas ta aastast 1912. Kui tugineda Trautvachi tunnistustele, edastas ta juba Esimese maailmasõja ajal Saksa luurele elektri- ja hüdroelektrijaamade projekte ning muid dokumente. Põhimõtteliselt oleks see olnud võimalik, sest ajavahemikus 1910–1914 töötas Trautvach Saksa elektroonikatööstusettevõttes Siemens-Schuckert, mille esindajana erinevates ettevõtetes montaažitöid teostades oli tal ligipääs olulisele informatsioonile. Saksa luure olevat ta värvanud juba aastal 1910. Trautvachi haare oli eriti lai – elektroonikaseadmete montaažitöödel viibis ta tööstuskeskustes Donbassis, Peterburis/Leningradis, Bakuus, Rostovis, Harkovis jne. Aastail 1915–1919 töötas Trautvach Bakuus, seejärel Tiflisis. 1922. aastal oli ta taas Suhhumis. Enda sõnul edastas ta luureinfot tollal just Abhaasias rakendatud uute

Rudolf Trautvach. Foto: ERA.44.1.5: 430

tubaka fermenteerimise meetodite kohta, samuti metsamajanduse kohta Abhaasias. 1925. aastal osales ta Abhaasia administratsiooni ülesandel kirikute ja kloostrite varade inventeerimisel Pitsundas ja Uus-Athosel, edastades selle info ühtlasi Saksamaale. 1926. aasta teisel poolel töötas Trautvach Abhaasia maanteevalitsuses sildade ehitamise tehnilise instruktoriga, kogudes ühtlasi luurematerjali teede ja sildade kohta. Kui vaadata Trautvachi poolt ülekuulamisel esitatud isikute loetelu, kelle kaudu ta väidetavalt luurematerjali edastas, leiame eest üksnes saksa nimed ning jutt käib üksnes Saksa luurest.⁴⁰ Ka Trautvachi koostööd Schraplauga esitatakse materjalides peamiselt Saksa spionaaživõrgustiku liinis.⁴¹

Tegelikult oli Trautvach korra vahistatud kahtlustatuna spionaažis juba aastal 1922 ja seda Eesti kasuks. Lugu ise oli küllaltki kummaline ja Trautvach pääses sellest suhteliselt valutult. Nimelt oli Sergei Paul värvanud ta Tiflisi Eesti saatkonna kulleriks ja saatnud Tallinna, kuhu Trautvach jõudis mais 1921. Tallinnast tagasi sõitis Trautvach 3. detsembril 1921, kaasas kaks diplomaatilisse pagasisse kuuluvat pakki, mille ta pidi toimetama Tiflisisse. Juba 12 aastat põetud tuberkuloosi tõttu tema tervis aga tagasiteel halvenes, nii et ta pidi oma reisi katkestama ja jäi Novotšerkasskisse tervist turgutama. Mai lõpus 1922 jõudis ta seal kodulinna Suhhumi. Tiflisisse ta edasi ei sõitnud, sest väidetavalt ei olnud sel ajal saatkonnas kedagi, kellele pakke üle anda. Nagu varasemast teame, oli Paul arreteeritud ja saadeti mai lõpus Eestisse. Mõni kuu hiljem, 14. augustil Trautvach Suhhumis arreteeriti ja nimetatud diplo-

⁴⁰ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Trautvax Rudol'fa Ivanoviča (20.08.1937), l. 6, 10–12; Protokol doprosa Mixel'sona Jakova Ivanoviča (07.07.37), l. 7; Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 9.

⁴¹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel'sona Jakova Ivanoviča (09.07.1937), l. 4.

maatiline saadeti võeti talt ära.⁴² Järgnenud nädalal istus Trautvach kinni kahtlustatuna spionaažis. Uurimine küll ei leidnud tema tegevuses midagi nõukogudevastast, ometi tegi Gruusia Tšekaa⁴³ presiidium 22. septembrist 1922 otsuse saata Trautvach kui Eesti Vabariigi kodanik Nõukogude vabariikide piiridest nädala jooksul läbi Moskva Eestisse.⁴⁴ Trautvachi abikaasa Jekaterina saatis võimudele, nii Nõukogude organitele kui ka Eesti saatkonnale Moskvast, mitmeid kirju, milles soovis oma mehe kiiret vabastamist. Nõukogude organitele saadetud kirjas kinnitas ta mehe lojaalsust Nõukogude korrale, tuues välja ka tema teeneid (näiteks olevat Gruusia menševike võimu ajal hankinud kaupa punastele) ja rõhutades ta kehva tervist, mille tõttu ta üldse Suhhumis elab. Viimaks, 28. novembril muudeti Trautvachi väljasaatmise otsus ja lubati tal endisse elukohta, s. t. Suhhumi tagasi pöörduda.⁴⁵ Eesti ametkondlik kirjavahetus selles juhtumis veenab, et Trautvachilt ära võetud diplomaatiline pagas ei sisaldanud midagi salajast ega kompromiteerivat, samuti annab tunnistust sellest, et Trautvach ise ei olnud mingil kujul keskne figuur Tiflisi Eesti konsulaadiga seotud isikute seas. Endine konsul Sergei Paul näiteks pidi järelepärimise peale kinnitama, et selline isik üleüldse ajutiselt tema alluvuses tegutses.⁴⁶

Siit tekib küsimus, milline seos võis Trautvachil olla Abhaasia eestlastega ja väidetava Eesti luurevõrgustikuga. Ülekuulamisel 1937. aastal rääkis Trautvach, et korralduse taasalustada Eesti kasuks spioneerimist Abhaasias sai ta „Eesti saadikult von Dittmarilt“. 1923–1924 töötas Moskvast Eesti saatkonna nõunikuna Viktor Karl Maximilian von Dittmar.⁴⁷ „Taasalustamiseks“ nimetatakse aktsiooni siinkohal põhjusel, et väidetavalt oli pärast Sergei Pauli Eestisse sõitmist luuretegevus Abhaasias soikunud. Enda sõnul pöördus Trautvach 1923. aastal Suhhumis Jakob Mihkelsoni poole, kellest ta teadis, et Sergei Paul oli luureülesanded Abhaasias üle andnud just temale. Trautvachi sõnul oli Mihkelson nii linnas kui ka külades eestlaste hulgas suur autoriteet, mis oli loomulikult õige ja mille tõttu olid tal suured võimalused eestlaste seas agentuuri loomiseks. Mihkelson oligi soostunud uuesti luuretegevust alustama.⁴⁸ Mihkelson ise tunnistas ülekuulamisel samuti, et pärast tutvumist Suhhumis oli Trautvach hakanud teda instrueerima luuretöös.⁴⁹

NKVD tituleeris nii Mihkelsoni kui ka Trautvachi mitte üksnes Eesti luurevõrgustiku „juhtidena“, vaid näitas neid ka ühe teise, „kontrrrevolutsioonilise“ eesti organisatsiooni loojatena – organisatsiooni, mille liikmed said süüdistuse mitte niivõrd spionaažis, kuivõrd kontrrrevolutsioonilises nõukogude- ja kolhoosikorra vastases liikumises. 1927. aastal olevat Trautvach koos Mihkelsoniga organiseerinud eesti külade kultuuriühingutes „vaenulikumalt meelestatud osa eesti kulaklusest“ ja kogu nõukogudevastase elemendi mässulistesse formeringutesse. Samal, 1927. aastal lahkus Trautvach – ülekuulamisprotokolli järgi arreteerimise kartuses, kuid tegelikult ilmselt oma liikuva inseneritöö tõttu – Suhhumist Põhja-Kaukaasiasse Armaviri ja jättis edasise organiseerimistöo Mihkelsoni õlule. 1929. aastal siirdus Trautvach Rostovisse, kus ta ka arreteeriti. Arreteerimise põhjustest ülekuulamisprotokollides juttu ei tehta. 1931. aastal oli Trautvach jälle vaba ning sõitis Tiflisisse. Teel sinna peatus ta mõne päeva Suhhumis Mihkelsoni pool. Seda peatust esitab NKVD justkui aruandluskoosolekuna – Mihkelson olevat Trautvachile raporteerinud oma senisest kahjurlikust tegevusest ja üheskoos planeerinud nad tulevase tegevusi. Nimelt olevat otsustatud ära kasutada kulakute meele-

⁴² RA, ERAF.130 SM.1.4284, l. 24, 30.

⁴³ Riikliku julgeoleku nimetus 1917–1922.

⁴⁴ RA, ERAF.130 SM.1.4284, l. 35, 43.

⁴⁵ RA, ERAF.130 SM.1.4284, l. 54.

⁴⁶ RA, ERA.1584.1.1993.

⁴⁷ Eesti välissteenistus. Biograafiline leksikon 1918–1991. Välisministeerium, 2006, lk. 40.

⁴⁸ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Trautvax Rudol'fa Ivanoviča (20.08.1937), l. 12–14.

⁴⁹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel'sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 7; Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 9.

olusid partei ja valitsuse abinõude suhtes põllumajanduse kollektiviseerimisel. Sel eesmärgil sõitsid Trautvach ja Mihkelson küladesse instrueerima viimase poolt rajatud agentuuri.⁵⁰

1931. aasta oli Abhaasias seoses kollektiviseerimisplaanidega plahvatusohtlik – NKVD ei saanud seda poliitiliselt tundlikku konteksti süüdistuste punumisel kasutamata jätta. Süüdistustes tuuakse välja, et Saksa-Eesti luurevõrgustiku tegevus aktiveerus 1931. aastal seoses kulaklusevastaste sammudega külades. Missugused olid need kulaklusevastased sammud? Põllumajanduse kollektiviseerimist alustati Nõukogude Liidus 1929. aastal, ideoloogiline pealetung algas peagi ka Abhaasias. 1931. aasta veebruaris toimusid mitmel pool Abhaasias kollektiviseerimisvastased meeleavaldused.⁵¹ Aastaarv 1931 jookseb läbi ka väga paljudest Abhaasia eestlaste, aga ka teiste rahvusrühmade esindajatega seotud protokollidest – on näha NKVD deduktiivne seoste otsimine sündmuste vahel.

Dokumentidest ilmneb, et Trautvachi „panus“ Eesti luurevõrgustiku arendamisse Abhaasias selle visiidiga ka lõppes. On juttu, et 1920. aastate lõpus Armaviris elades külastas teda Mihkelsoni „agent“, Neudorfi saksa-eesti küla elanik, eestlane August Mankin, kes rääkis talle GPU plaanitavatest repressioonidest Abhaasias elavate eestlaste kallal. Trautvachilt saanud ta instruksioonid edasiseks luuretööks.⁵² Seesuguseid kontakte pole iseenesest raske seletada – Abhaasia eestlastel on olnud traditsiooniliselt tihedad sidemed Põhja-Kaukaasia eesti asundustega. Ka nimetatud Armaviri linnas on elanud eestlasi nii ümberkaudsetest eesti küladest kui ka mujalt, mistõttu polnuks selles midagi erakorralist, kui mõni Abhaasia eestlane seda linna külastas. Midagi poleks imestada ka selle üle, kui 1920. aastate lõpul eestlased omavahel kavandatavatest repressioonidest rääkisid. Kollektiviseerimine ja sellega seotud repressioonid nn. kulakute kallal algasid Põhja-Kaukaasia eesti külades varem ja olid intensiivsemad kui Abhaasias – kuuldused neist levisid ruttu ka Abhaasiasse ja tekitasid sealsetes eestlastes hirmu. Kuid huvitavamaks teeb Mankini kontaktid Trautvachiga üks teine asjaolu. Nimelt, nagu võime järeldada muudest dokumentidest, oli Mankini näol tegemist GPU/NKVD salajase kaastöölisega. NKVD süüdistas teda hiljem küll oma organite desinformeerimises,⁵³ kuid meil puuduvad andmed otsustamaks, millist rolli etendas ta 1920. aastate lõpul. Igatahes võime Põhja-Kaukaasias viibinud Trautvachi kontakte Suhhumi ja selle ümbruse eestlastega seletada nende kahe piirkonna suhtelise läheduse ja juba varem eksisteerinud sidemetega nende piirkondade eestlaste vahel. Kui Trautvach aga 1931. aastal kolis Tiflisisse ja 1932. aastal sealt edasi Lagodehhi, linnakesse Ida-Gruusias,⁵⁴ katkesid tema kontaktid Suhhumi ümbruse eestlastega ilmselt lihtsalt suure geograafilise vahemaa tõttu. Igatahes ei ilmne asjaosaliste ülekuulamisprotokollidest ega süüdistuskokkuvõtetest, et Trautvach oleks edaspidi olnud seotud Abhaasia eestlaste väidetava luurevõrgustikuga. Küll on kirjas tema enda ülekuulamisprotokollis, et kuni arreteerimiseni 1937. aastal jätkas ta spioneerimist Saksamaa kasuks.⁵⁵ Kuidas ta seda sellises väikeses ääremaa linnakeses nagu Lagodehi korraldada oleks saanud, on teadmata. Või Gurdžaani asulas, kus ta elas arreteerimise hetkel ja mis samuti asub Ida-Gruusias.

Väidetav luureinfo edastamine Eestile

Kuidas aga toimus väidetav luureinfo edastamine Eestile? Mitmete isikute ülekuulamisprotokollides on sellest üksikasjaliselt juttu. Väidetavalt toimus see Moskva Eesti saatkonna kaudu. Sügisel 1926 olevat Trautvach sõitnud isiklikult Moskvasse ja kohtunud Eesti saatkonna sek-

⁵⁰ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Trautvax Rudol'fa Ivanoviča (20.08.1937), l. 16.

⁵¹ O. X. Bgažba, S. Lakoba. Istorija Abkazii s drevnejšix vremen do našix dnei. Suxum, 2015, lk. 361.

⁵² AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Trautvax Rudol'fa Ivanoviča (20.08.1937), l. 16.

⁵³ GSA I osakond, prot 31, l 49, 11.10.37.

⁵⁴ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel'sona Jakova Ivanoviča (09.07.1937), l. 5.

⁵⁵ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Trautvax Rudol'fa Ivanoviča (20.08.1937), l. 18.

Juuli Künnapas koos abikaasa Mihkli ja poeg Kristjaniga. Foto Nelli Karu erakogust

astuma. Peale selle olevat Mihkelson andnud Kukele infot spionaaziorganisatsiooni kohta. Kukk olevat manitsenud võrgustiku liikmeid Abhaasias maksimaalsele ettevaatlikkusele. Kukk öelnud ka, et plaanib sõita ravile Sotši, kus nad võiksid Mihkelsoniga kohtuda.⁵⁹ See kohtumine jäi siiski toimumata.

Trautvachi ja Mihkelsoni nimede kõrval esineb Moskva Eesti saatkonnaga sidepidajana ka Julia (Juuli) Künnapase oma. Neudorfi küla elanik Künnapas käis Moskvas puuvilju turustamas ja olevat seal kontakteerunud Eesti saatkonnaga, andes üle Mihkelsonilt saadud infot. Korra, aastal 1937 käis temaga kaasas ka August Mankin, kelle ülekuulamisprotokolli kohaselt tegi Künnapas teda Moskvas tuttavaks kellegi Ivan Ilvesega – endise jõelaevade omanikuga. Mankin nimetab Ilvest Eesti luure residendiks Moskvas, kelle kaudu suhtlesid Eesti saatkonnaga ka Mihkelson ja Künnapas. Tagasiteel Moskvast olevat Künnapas öelnud Mankinile, et andis Ilvesele üle luurematerjalid.⁶⁰ Künnapas tunnistas ülekuulajatele, et käis küll tihti Moskvas ja tutvus seal Ilvesega, kuid mingeid materjale Mihkelsonilt ta sellele ei edastanud.⁶¹

retäriaga ning andnud talle edasi materjalid, mille oli kogunud Mihkelsoni agentuur. Eesti saatkonnast oli ta samal reisil saanud ülesande minna üle otsustavamale ja reaalsemale tegevusele, et valmistada Abhaasia eesti kulaklust ette sõjaks ja interventsiooniks. Samas räägib Trautvach, et Moskvas andis ta üle ka materjale, mida ta samal ajal oli kogunud Saksa luurele.⁵⁶ Näeme, et NKVD huvi esitada Trautvachi suurekaliibrilise, mitme riigi heaks töötava spioonina oli põhimõtteline ja järjekindel.

Kuid ülekuulamisprotokollide põhjal käisid Moskvas Eesti saatkonna töötajatega kohtumas ka teised võrgustiku liikmed. Jakob Mihkelson tunnistas ülekuulamisel, et viimati oli ta Eesti saatkonnas Moskvas augustis 1936, kui kohtus seal saatkonna sekretäri Kukega.⁵⁷ Sel ajal, täpsemalt alates 1. aprillist 1935 töötas Moskva Eesti saatkonna ametnikuna Karl Lembit Kukk.⁵⁸ Mihkelson informeeris teda olukorrast eesti küldes, eestlaste poliitilisest orientatsioonist ja meeleoludest, sellest, et 1935. aastal oli suur osa eestlastest sunnitud uute maksureeglite tõttu kolhoosi

⁵⁶ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Trautvax Rudol'fa Ivanoviča (20.08.1937), l. 14–16.

⁵⁷ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel'sona Jakova Ivanoviča (9.07.1937), l. 5, 7.

⁵⁸ Eesti välisteenistus. Biograafiline leksikon 1918–1991, lk. 62.

⁵⁹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel'sona Jakova Ivanoviča (9.07.1937), l. 5, 7.

⁶⁰ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mankina Avgusta Janoviča (26.10.1937), l. 13–14.

⁶¹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol očnoj stavki (?) meždu obvinjajevymi Kellerom Jogannesom i Kenapas Juliej (16.11.1937), l. 3.

Kuna sarnased võõrriikide heaks tegutsevate luureorganisatsioonide „paljastamised“ toimusid suure terrori aastail üle kogu Nõukogude Liidu, pole imestada, et ka Abhaasia eestlastele üritati külge pookida sidemeid mujal samadel eesmärkidel tegutsenud Eesti „spioonidega“. Näiteks Volgamaal, kus oli nii saksa kui ka eesti külased, olevat Trautvachil olnud niisugused sidemed. Abhaasias tollal elanud Jaan (Ivan) Saar oli varem olnud Saraatovis – teda esitati nüüd süüdistuses spioonina, kes olevat pidanud ühendust Volga-äärsete eesti asundustega.⁶² Milles tema sealne luuretegevus seisnes, ei selgu, kuid Abhaasias olevat ta edastanud Eesti luurele infot eesti koloonia majandusliku ja poliitilise olukorra kohta, samuti transpordi jm. oluliste objektide kohta Abhaasias.⁶³ Sarnaselt käitus NKVD Abhaasia sakslastega – neilt saadi kätte tunnistused, mille kohaselt vahendasid nad Saksa konsulaadile Tiflisis regulaarselt infot sakslaste olukorra kohta Suhhumis ning saksa külates Neudorfis ja Gnadenbergis. Kui eestlaste „kontrrrevolutsiooniline organisatsioon“ olevat Abhaasias loodud 1931. aastal, siis Saksa konsulaadilt Tiflisis olevat tulnud ülesanne rajada Suhhumi rajoonis „fašistlik Saksa organisatsioon“ alles 1936. aastal. Ülesandega kaasnes ettepanek kaasata organisatsiooni saksa luteri ja baptisti ringkondi ning uurida mitte üksnes sakslaste, vaid ka muu kohaliku elanikkonna nõukogudevastaseid meeleolusid.⁶⁴

Ühenduslülina, kelle kaudu näidata sidemeid Saksa ja Eesti luurevõrgustike ja kontrrrevolutsiooniliste organisatsioonide vahel, kasutas NKVD Jakob Mihkelsoni. Eespool oli juttu tema aktiivsest rollist kohalikus luteriusu kirikus, millele viidet nägime eespool kohaliku sakslanna Flora Kisneri tunnistuses. Ühtlasi kinnitas Kisner, et millalgi 1936. aasta juunis kutsunud Mihkelson ta enda juurde, kus viibinud veel mõned eestlased, ja hakanud rääkima nõukogudevastast juttu ning kiitma Saksamaa riigikorda. Mihkelson väitnud, et Hitleri võimuletulek on tõstnud rahvuslikku eneseteadvust Saksamaal, samuti et natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal on avanud uusi võimalusi ka teistele rahvastele ja riikidele, ka näiteks Eestile. Mihkelson esitlenud end Kisnerile Saksa-Eesti luurevõrgustiku esindajana Abhaasias ja teatanud ühtlasi, et lisaks sellele moodustab ta kontrrrevolutsioonilist organisatsiooni kohalikest fašismimeelsetest sakslastest ja eestlastest, kellest enamik on „endised kulakud“.⁶⁵ Sõnapruuk reedab taas NKVD tugevat toimetajakätt ülekuulamisprotokolli koostamisel.

Üks teine sakslane, kelle Mihkelson olevat värvanud kontrrrevolutsioonilisse organisatsiooni, oli Suhhumi elanik Gustav Radke. Nagu ka Flora Kisneri värbamine, olevat see toimunud samuti 1936. aasta suvel. Radke tunnistuse kohaselt hakkas Mihkelson talle rääkima oma vastumeelsusest nõukogude võimu suhtes. Mihkelson öelnud, et temalt on kogu vara ära võetud ja et ta elab nüüd varasemast palju vaesemalt. Ta kurtanud, et kätte on jõudnud aeg eestlastel kas emigreeruda või püüelda vana korra poole. Siis juhtinud ta jutu enda loodud eestlaste kontrrrevolutsioonilisele organisatsioonile ja teinud ettepaneku Radkele, kes samuti ei sallinud nõukogude võimu, sellesse organisatsiooni astuda. Augustis 1936 olevatki Radkest saanud Mihkelsoni juhitud organisatsiooni liige.⁶⁶

Flora Kisneri ülekuulamisprotokolli järgi oli organisatsiooni eesmärgiks aktiivne võitlus nõukogude korra vastu eeldusel, et 1937. aastal puhkeb sõda ja üldine interventsioon Nõukogude Liidu vastu. Oma organisatsiooni ülesandena nimetanud Mihkelson kõikide nõukogudevastaste ja fašismimeelsete sakslaste, valge-eestlaste – ja mis eriti huvitav! – „ja teiste“ kontrrrevolutsiooniliste kohalike rahvusrühmade ühendamist „fašistlik-reeturlikuks ja diversionistlikuks“ baasiks. Lõpuks olevat Mihkelson teinud Kisnerile ettepaneku astuda

⁶² AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (09.07.1937), l. 4.

⁶³ GSA I osakond, f. 8, prot. 15, l 63 (15.09.1937).

⁶⁴ AbIGI, f. 37, n. 1, 6. Protokol doprosa Xristova Fridrixa Fridrixoviča (24.01.1938), l. 2–4.

⁶⁵ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 3.

⁶⁶ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Radke Gustava Rejngol´doviča (24.01.1938), l. 9–10.

nimetatud kontrrevolutsioonilisse organisatsiooni, millega see kui „oma rahvuse patrioot“ ka nõustunud.⁶⁷

Siin on mitu huvitavat seika. Esiteks NKVD järjekindlus eristada luurevõrgustikku „kontr-revolutsioonilisest organisatsioonist“ – üks tegeles spioneerimisega välisriikide kasuks, teine diversiooni ja agitatsiooniga Abhaasias. Pilt saab selgemaks, kui arvestame asjaoluga, et NKVD korraldas neil saatuslikel aastatel 1937–1938 terves Nõukogude Liidus rahvusoperatsioonidega paralleelselt ka kulakute operatsiooni. Esimeste raames represseriti rahvusvähemusi peamiselt spionaaži süüdistusel oma emamaa kasuks, teise käigus paljastati kontr-revolutsioonilist elementi laiemalt. Abhaasias polnud see teisiti. Teiseks on näha, et NKVD üritas väidetavate kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide kandepinda laiendada ja näidata neid tõeliselt „internatsionaalsetena“.

Luure- ja kontrrevolutsioonilise tegevuse eristamises puudus NKVD-l siiski saajaprotsendiline järjekindlus. Osa isikuid lavastati süüdi mõlemas. Kui Mihkelsoni süüdistati nii ühe kui ka teise organisatsiooni juhtimises, siis ka mõningaid ta värvatud isikuid nii ühe kui teise heaks töötamises. Flora Kisneri tunnistusest ilmneb, et ta sai ja täitis Mihkelsonilt saadud luure-, aga ka kontrrevolutsioonilisi ülesandeid. Esimesed olid väga üldiselt sõnastatud: koguda süstemaatiliselt infot Abhaasia majandusliku ja poliitilise olukorra kohta ning regulaarselt sellest Mihkelsonile ette kanda. Esmaseks ülesandeks oli Mihkelson Kisnerile andnud aga pangermaanlike ja fašistlike ideede levitamise saksa ja eesti elanike seas.⁶⁸ Sakslasi võib selles seoses sihtgrupina ju kuidagi mõista, kuid miks pidi saksa taustaga Kisner agiteerima eestlasi, kui Mihkelsoni loodud organisatsioonis oli väidetavalt eestlasi niigi? Või miks üldse pangermaanlike ideede levitamine eestlaste seas? Seletus on ilmselt lihtne. Juurdlus Eesti ja Saksa luurevõrgustike ja kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide „paljastamiseks“ oli Kisneri ülekuulamise ajaks kestnud juba mitmeid kuid – on näha, et ülekuulajate ja/või protokollijate jaoks oli eesti-saksa seos uurimismaterjalides selleks ajaks juba niivõrd kinnistunud, et mõlema rühma eripärade väljatoomisega ei viitsitud või ei tahetud enam vaeva näha.

Ülekuulamis- ja troika protokolle lugedes näeme aga teatavat ebajärjekindlust luureagentuuride hierarhiate sõnastamises. Kui Rudolf Trautvach esineb troika protokollides Saksa-Eesti luureorganisatsiooni juhina Abhaasias, milles Mihkelson koordineerib Eesti võrgustiku tegevust,⁶⁹ siis selles, kes pärast Schraplau lahkumist 1934. aastal Saksamaale temalt Saksa võrgustiku koordineerimise üle võttis, lähevad väited lahku. Kooliõpetaja Friedrich Hristov väitis ülekuulamisel, et see oli tema,⁷⁰ Flora Kisneri väitel oli selleks aga agronoom Karl Brener.⁷¹

NKVD üritas ülekuulatavatelt teada saada ka teiste luurevõrgustiku liikmete nimed. Jakob Mihkelsoni vastustest ülekuulaja küsimustele ilmneb, et ta üritas nimetatud isikuid säästa nii palju, kui see tema võimuses oli. Näiteks oli Linda küla elanik Karl Nieländer andnud Mihkelsoni sõnul vaid ebaolulist majanduslikku teavet.⁷² Christophor (dokumentides ka Christoph, Hristofor) Naaber olevat töötanud Schraplau ja Eesti luure heaks väga ettevaatlikult.⁷³ Villem Renningu (dokumentides ka Wilhelm Rening) kohta teatas Mihkelson, et see pettis ta lootusi, osutudes väga kehvaks agendiks, kes midagi vajalikku ei teinud.⁷⁴ Lisaks nimetas ta veel üht värvatud eestlast, kes oli olnud „nõrk agent“.⁷⁵

⁶⁷ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 3.

⁶⁸ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 6.

⁶⁹ GSA I osakond, f. 8, prot. 15, l. 63 (15.09.1937).

⁷⁰ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Xristova Fridrixa Fridrixoviča (24.01.1938), l. 4–5.

⁷¹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 9.

⁷² AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 7–8.

⁷³ Samas, l. 6.

⁷⁴ Samas, l. 8.

⁷⁵ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (09.07.1937), l. 2.

Vahele võeti need, kes olid kuidagigi seotud juba „tõestatud“ spioonidega. Näiteks Suhumi linna elanik eestlane Sergei Engel töötas varem „suurkaupmehe, spioon Hristofor Naaberi“ juures. Muidugi sai talle siis omistada sidemeid ka teise „luuraja“ Jakob Mihkelsoniga, sest Naaber ja Mihkelson olid lähedased tuttavad ja see oli NKVD-le teada. Samamoodi oli lihtne inkrimineerida süüd Jaan Saarele, kes koguni elas teatud aja Mihkelsoni majas. Nii Engelile kui ka Saarele pandi süüks spionaaž, mis seisnes luure residentidele info jagamises Abhaasia eesti asunduste majandusliku ja poliitilise olukorra kohta, samuti transpordi ja oluliste objektide kohta Abhaasias. Sellise süüdistuse taga ei tarvitse näha muud kui kohalike eestlaste omavahelisi vestlusi eesti elu-olu teemadel Abhaasias. See oli ilmselge ka NKVD töötajatele, mistõttu lisati mõlema mehe süüdistustele veel fašistlik agitatsioon, mida need olevat läbi viinud eesti kultuuri-haridusliku ringi kattevarjus. Ja kui seegi võis kellelegi ehk liiga otsitud süüdistusena tunduda, siis inkrimineeriti neile veel liikmelisus kontrrevolutsioonilises organisatsioonis ja selle ridades valmistumine ülestõusuks, kui puhkeb sõda, et kukutada nõukogude võim.⁷⁶ Taas näeme, et kuigi NKVD eristas Eesti luurevõrgustikku eestlaste kontrrevolutsioonilisest organisatsioonist, leiame konkreetsete isikute süüdistustest sageli kuulumise mõlemasse.

Kuigi Trautvachi-Mihkelsoni võrgustiku „paljastamine“ leidis aset 1937. aasta sügisel, isikud mõisteti süüdi ja üldiselt lasti kiiresti maha, tabas selle väidetava võrgustiku liikmeid 1938. aasta kevadel uus arreteerimislaine. Arreteeriti ka üks väheseid „võrgustiku“ naisliikmetest Aneta Tilk. Ka teda tabas kombineeritud süüdistus: kuulumine Mihkelsoni juhitud spionaažiorganisatsiooni ning kontrrevolutsiooniline tegevus ja agitatsioon kohalikus „Edasi“ kolhoosis.⁷⁷

Ülekuulamisprotokollid uurimisallikana

Suure terrori repressiivaktidega töötades kerkib ajaloolaste ette paratamatult küsimus: kas ja kui palju neid materjale usaldada saab? NKVD oli oma eesmärkide saavutamisel järjekindl – kui ohver ei olnud kohe valmis end süüdi tunnistama, korraldati teine ülekuulamine. Ja kui vaja, siis ka kolmas ja neljas. Uurimine võis vältada mõnest päevast kuni paari kuuni.⁷⁸ Ülekuulamised kestsid tavapäraselt 30–40 minutit. Kui lähtuda ainuüksi ülekuulamisprotokollidest, siis jääb mulje, et ülekuulamised toimusid rahulikult ja korrektselt. Ülekuulamist juhtiv julgeolekutöötaja on pöördunud ülekuulatava poole viisakas Teie-vormis. Samas pidid esitatud küsimused asetama ülekuulatava psühholoogilise surve alla: „Te tegelesite nõukogudevastase tegevusega, mis kahjustas nõukogude korda.“; „Meile on teada, et te...“.⁷⁹

20. augustil 1937 toimunud ülekuulamisel rünnati Rudolf Trautvachi süüdistusega, et varasemal ülekuulamisel 8. augustil polevat ta rääkinud oma luuretegevusest kaugeltki kõike. Trautvachi vastus on kõnekas: „Ma näen, et jälitustegevus on jõudnud kaugele ja ma ei kavatse enam midagi varjata.“⁸⁰ Seda, kuidas Trautvach selle otsuseni jõudis, võime vaid oletada, sest ülekuulamisprotokollid ei kajasta ülekuulamiste vahele jäävaid sündmusi. Kuid NKVD töömeetodid on üldiselt teada. Selleks, et saada inimestelt kätte soovitud tunnistusi, oli Abhaasias nii nagu mujalgi Nõukogude Liidus peamiseks meetodiks piinamine. Piinamise tagajärjel hukkus Abhaasias vähemalt 59 arreteeritud – surma põhjuseks märgiti siis tavaliselt

⁷⁶ GSA I, f. 8, prot. 15, l. 63, 15.09.1937.

⁷⁷ GSA I osakond, f. 8, prot. 124, l. 91, 29.09.1938.

⁷⁸ I. Serjogina. Die Untersuchungsakten der Bauernschaft des Gebiets Kalinin als historische Quelle. – Stalнизм in der sowjetischen Provinz 1937–1938. Die Massenaktion aufgrund des operativen Befehls Nr. 00447 (hrsg. von R. Binner, B. Bonwetsch, M. Junge). Berlin: Akademie Verlag, 2010, lk. 137–138.

⁷⁹ I. Serjogina, Ina. Die Untersuchungsakten der Bauernschaft des Gebiets Kalinin als historische Quelle, lk. 148.

⁸⁰ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Trautvax Rudol'fa Ivanoviča (20.08.1937), l. 1.

„südamerabandus“.⁸¹ Suur osa nendest, kes piinarikkad ülekuulamised üle elasid, andsid lõpuks soovitud ütlused.

Ülekuulamisprotokollid annavad tunnistust sellest, et arreteeritud ei seatud kohe vastamisi informatsiooniga, mis oli NKVD-le teada. Eespool nägime, et Jakob Mihkelson üritas ülekuulamistel esialgu teiste eestlaste süüd pehmemendada. Järgnev näitab, et ilmselt psühholoogilise ja füüsilise töötlemise tulemusel andis temagi mõne isiku kohta lõpuks soovitud tunnistuse. Suhhumi linnas elanud Villem Renningut pidas NKVD teatavasti Mihkelsoni luurealaseks kaastööliseks. Ülekuulamisel on NKVD süüdistanud Mihkelsoni tema kohta valetamises: Uuriija: „Te valetate. Uurimine näitab, et Rening andis teile hulgaliselt väga hinnalisi materjale. Kas te kinnitate seda?“

Mihkelson: „Ma kordan, et midagi väärtuslikku ma Trautvachi jaoks Reningult ei saanud.“

Kasutades ülekuulamistel nii tavapärast vormelit „Uurimisele on teada, et...“, esitab ülekuulaja Renningu kohta väiteid, mis peaksid Mihkelsoni öeldu ümber lükkama. Näiteks: „Uurimisele on teada, et Rening viis Teid teie ülesandel kokku mõningate tema tuttavate GPU töötajatega. Kas oli nii?“ Või: „Uurimisele on teada, et Rening teatas teile, et ta oli värvatud GPU-sse. On see nii?“ Niisugustele küsimustele vastab Mihkelson lõpuks jaatavalt ja kui uurija viimaks küsib, kas Mihkelson tunnistab varasemat valetamist, saabki soovitud ülestunnistuse: „Jah, tunnistan. Nähes oma katsete mõttetust varjata uurimise eest Rening V. töö tähtsust, tunnistan ma avameelselt, et tema värbamise ainus mõte oli just selles, et ta naine töötas GPU-s ja ta ise oli tänu sellele tuttav teiste GPU töötajatega...“⁸²

Samamoodi toimusid ülekuulamised ka teiste arreteeritud eestlastega. Enamasti sai NKVD pärast seda, kui oli välja toonud neile teada olevad faktid, kiire ülestunnistuse, mis paneb oletama psühholoogiliste ja füüsiliste mõjutusvahendite kasutamist. Materjalid annavad ettekujutuse terrori tehnoloogiast, sellest, kuidas mitte milleski süüdi olevaid inimesi töödeldi nii, et nad rääkisid sisse ennast, oma lähedasi, kolleege. Seesuguseid näiteid oli kõikjalt Abhaasiast.⁸³

Hilda Sabbo on oma Põhja-Kaukaasias asuva koduküla Uus-Eesti elanike represseerimisele pühendatud raamatus „Häving“ toonud ära tõendid selle kohta, kuidas inimesi ülekuulamistel peksti ja piinati ning kuidas nad lõpuks protokollidele või suisa tühjale paberilehele allkirja andsid. Paljud peksti lihtsalt surnuks.⁸⁴

Ühelt Ülem-Lindast pärit eesti mehelt, kes oli 1930. aastal lõpetanud lennukooli ja arreteeritud 1938. aasta juulis, pärineb unikaalne tunnistus NKVD töömeetoditest. Talle esitati süüdistus, et ta on 18 aastat spioneerinud Eesti kasuks. Mees kirjeldab hiljem, kuidas talle ülekuulamisel pandi ette paber ning kästi kirjutada tuttavate ja sõprade nimed, kellega ta on seotud luurevõrgustikus. Kui talt midagi kätte ei õnnestunud saada, sõidutati ta türmi, kus algas töötlemine. Ühel ööl kella kaheteistkümne paiku kutsutud mees ülekuulamisele. Taas jäi ta endale kindlaks. Siis torgati talle kaks paberitoru kõrvadesse ja kummastki torust hakkas üks mees talle kisendama: „Spioon, spioon!“ Nii kestis see 50 minutit järjest. Siis tegid piinajad 10-minutilise vaheaja, millele järgnes uus 50-minutiline karjumis-sessioon. Kokku kestnud see 8 tundi, s. t. hommikuni. Ja nii 11 ööd järjest. Siis piinajad väsinud ja võtnud kasutusele uued meetodid: ta asetati kappi, kus ta ei saanud ei seista ega istuda, vaid pidi tundide viisi küürutama. Kui ka see teda ei murdnud, oli järgmiseks piinamismeetodiks janu tekitamine – meest söödeti soolakalaga, mis tekitas kohutava janu, aga juua ei antud. Ülekuulamisruumi lauale asetati klaas veega ja ülekuulaja naeratas: „Tunnistage end süüdi

⁸¹ O. Tušurašvili, D. Alaverdašvili, V. Luarsabišvili. Bol´šoj terror v Abxazii (Abxazskaja ASSR): 1937–1938 gg. Tom I, 2017, lk. 40.

⁸² AbIGI, f 37, n 1, s 6. Protokol doprosa Mixel´sona Jakova Ivanoviča (07.07.1937), l. 9–10.

⁸³ O. Tušurašvili, D. Alaverdašvili, V. Luarsabišvili. Bol´šoj terror v Abxazii (Abxazskaja ASSR), lk. 44, 47.

⁸⁴ H. Sabbo. Häving. Tallinn: Olion, 1990.

ja siis te saate vett, nii palju kui soovite.“ Sellise psühholoogilise terrori peale mees murdus, tunnistas end süüdi ja andis allkirja selle kohta, et on spioon.⁸⁵

Piinamistega välja pressitud tunnistuste kõrval tuleb aga rääkida ka NKVD-poolsest materjalide redigeerimisest. Ülekuulamisprotokollides on eestlaste nimede kirjutamisel tehtud hulgaliselt kirjavigu, mis võib viidata sellele, et ülekuulatutele ei tarvitsetud protokolle üldse läbilugemiseks anda, kuigi menetluse kord seda ette nägi. Üks huvitavamaid moonutusi on meile varasemast tuttav Jakob Mihkelsoni poja Johannese puhul, kelle nimi esineb erinevate isikute ülekuulamisprotokollides kujul „Juganson Mihelson“. ⁸⁶ Ja kui rääkida Jakob Mihkelsonist endast, siis torkab silma, et erinevad ülekuulatud on teda ülekuulamisprotokollides tituleerinud läbivalt *suurkaupmeheks* ja *majaomanikuks*. Kuna pole usutav, et ülekuulatud eestlased taolist ideoloogiliselt laetud stampväljendit oleksid kasutanud, pealegi sellise järjekindlusega, võime siin näha NKVD-poolset toimetaja- või koguni autorikätt. Sama võib öelda protokollidest sageli läbi jooksva väljendi *endine kulak* kohta.

Abhaasia eestlaste luurevõrgustiku baasidena loetletakse Suhhumi rajooni külasid, kuid mitmetes ülekuulamisprotokollides esineb samas loetelus ka Salme, mis tegelikult kuulus Gagra rajooni.⁸⁷ Selletaoliste vigaste loetelude üha uuesti kordumine erinevate ülekuulatavate tekstides tekitab kahtluse – ju kopeerisid NKVD töötajad need loetelud ise ülekuulatavate „tunnistustesse“, ilma et oleks vaevunud ilmselgeid vigu parandama.

Mitmed autorid leiavad, et kuigi toimikuid, ülekuulamisprotokolle võidi võltsida, ei ole põhjust arvata, et kogu vastav dokumentatsioon kuuluks fantastika valdkonda. Dokumentides, mis olid mõeldud eelkõige NKVD sisekasutuseks, on sageli infot, millest võiks järeldada, et kõike ei võltsitud ega tsenseeritud. Ülekuulamisprotokollidest tuleb välja kogu see traagika, mida talupoegade pered pidid kollektiviseerimise käigus läbi elama – jõukad pered kaotasid oma majapidamised ja vaesusid. Sellist infot polnud põhjust võltsida. Võltsida polnud põhjust ka näiteks tunnistusi, kus keegi ülekuulatav põhjendas, miks ta kolhoosi astuda ei taha. Igatahes saame me väga paljudel juhtudel järeldada, et kulakustegemine muutis drastiliselt inimeste elusid.⁸⁸ Näiteks kui üks Sulevi külast pärit mees tabati 1931. aastal Batumi lähedalt, kui ta üritas ebaseaduslikult ületada Nõukogude-Türgi piiri, andis ta ülekuulamisprotokollides tunnistuse, milles meil pole põhjust kahelda. Ta räägib, kuidas kaks kuud varem oli nende perekond teinud kulakuteks ning võetud neilt ära kaks hobust ja kaks lehma. Polnud enam, kellega talvel töötada – tagajärjeks oli nälg. Mees hakkas otsima tööd, kuid kuna tal puudusid dokumendid, ei olnud legaalselt võimalik kodukülast lahkuda. Nii otsustas ta ebaseaduslikult liikuda Türgi piirile, et Türgi kaudu jõuda Eestisse või Lätisse – mõlemas elas tal sugulasi.⁸⁹

Selliste materjalide valguses võime usaldada ka ülekuulamisprotokollides esinevaid hinnanguid, mille kohaselt nõukogudevastased meeolud kasvasid eesti asunike seas eriti seoses kollektiviseerimisega.⁹⁰ Sama loeme ka naabruses elanud sakslaste kohta, kelle enamiku seisukoht kollektiviseerimise kohta olevat kriitiline – nende meelest oleks olnud parem pöörduda tagasi üksikmajapidamiste juurde. Või kui Abhaasias elanud sakslane, kooliõpetaja Friedrich Hristov väidab, et koolis tehtav usuvastane tegevus neutraliseeritakse kodus ja et religioosus on sakslaste seas pigem tõusuteel,⁹¹ siis polnud NKVD ülekuulajatel põhjust ka

⁸⁵ Punasest põrgust pääsenud eestlaste keskel. – Postimees, 01.04.1943, nr. 76, lk. 4.

⁸⁶ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Keller Juganes Janoviča (14.11.1937), l. 1; Protokol doprosa Mankina Avgusta Janoviča (26.10.37).

⁸⁷ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Kisner Flory Genrixovny (25.01.1938), l. 11.

⁸⁸ I. Serjogina. Ina. Die Untersuchungsakten der Bauernschaft des Gebiets Kalinin als historische Quelle, lk. 151, 158; Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938. Die Massenaktion aufgrund des operativen Befehls Nr. 00447, lk. 377.

⁸⁹ GSA I osakond, f. 6, n. 31273, s. 49.

⁹⁰ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Jugansona Karla Jur´eviča (09.11.1937), l. 1.

⁹¹ AbIGI, f. 37, n. 1, s. 6. Protokol doprosa Xristova Fridrixa Fridrixoviča (24.01.38), l. 22.

seda välja mõelda. Ajaloolastele annab niisugune taustamaterjal võimaluse hinnata reaalselt olukorda kollektiviseerimisjärgses Nõukogude külas. Hoopis problemaatilisem on aga anda hinnanguid NKVD peamisele süüdistusele – „diplomaatide“ juhtumi puhul spioneerimisele Saksamaa ja Eesti või, nagu tollastes dokumentides seisab, Valge-Eesti kasuks. Kui palju sai selletaolistel süüdistustel olla mingitki reaalselt alust? Eesti kapo (alates 1924. aastast Poliitiline Politsei) ja sõjaväeluure tegutsesid 1920. aastatel aktiivselt ka Venemaal, Eesti esinduste ja opteerimiskomisjonide kattevarjus. On toodud näiteid kapo edusammudest eesti soost isikute värbamisel Venemaal 1920. aastate algul. Samas märgib Eesti luure- ja vastuluure tegevust uurinud Ivo Juurvee, et alates 1920. aastate teisest poolest puuduvad andmed selle kohta, et Eesti saatkonna katte varjus oleks idanaabri pealinnas luuratud.⁹² Kui me ka sooviksime teatud isikute võimaliku spionaazitegevuse kohta fakte kontrollida, siis pole see enamjaolt võimalik. Kui oli selge, et Nõukogude Liit 1940. aastal Eesti okupeerib, hävitasid Eesti eriteenistused enamiku operatiivtööd puudutavaid dokumente. See algas juba 1939. aastal, kui 28. septembril kirjutati alla Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vastastikuse abistamise paktile ja selle alusel tulid Eestisse alates oktoobrist Punaarmee baasiväed. Lõplikult hävitati luurearhiivid Eesti okupeerimise eelõhtul – poliitilise politsei juhtkond ei tahtnud, et nende arhiivid satuksid Nõukogude võimuorganite kätte. Seetõttu ei tea me siiani, kes olid Eesti eriteenistuste allikad välismaal.⁹³ Eespool mainisin ka üht väidetavalt Jaapani kasuks luuranud eestlast Batumist. Ka tema kohta pole võimalik Jaapani arhiividest fakte üle kontrollida, sest, nagu mulle teatas Jaapani luuret uurinud Shingo Masunaga, pole Jaapaniski säilinud täpsemaid andmeid Jaapani luure võimalike informaatorite kohta Nõukogude Liidus. Materjalid põlesid/põletati ära augustis 1945.

Niisiis ongi meil kasutada peamiselt vaid NKVD koostatud materjalid, mille kohaselt toimus asunduste ja Moskva Eesti saatkonna vahel vilgas infovahetus. Pole iseenesest üldsegi võimatu, et mõningad Abhaasia eestlased saatkonnaga tõesti suhtlesid. Eesti Moskva saatkonna dokumentatsioonist ilmneb, et eestlased erinevatest Nõukogude Liidu piirkondadest külastasid saatkonda mitte ainult 1920., vaid ka veel 1930. aastatel.⁹⁴ Kas neil kohtumistel vahendatud info kvalifitseerus luurematerjaliks, on muidugi iseasi. Jakob Mihkelsoni taolised kultuurielu edendajad ja rahvuslikud aktivistid suhtlesid kodumaa Eestiga vilkalt juba tsaariajal. Kõiki kontakte ei lõiganud läbi ka bolševike pööre. Kuid nüüd, aastal 1937 kasutas NKVD ära kõik varasemad kontaktid, suhteliselt kiiresti jõuti väidetava Saksa-Eesti luurevõrgustiku „paljastamiseni“ ja süüdlaste karistamiseni.

Otsused „diplomaatide“ juhtumis süüdi mõistetud Abhaasia eestlaste asjus viidi kiiresti täide sügistelvel 1937. Kui nimetada olulisemaid figuure, siis Jakob Mihkelson lasti maha 17. septembril, Rudolf Trautvach 5. oktoobril, August Mankin 16. oktoobril, Mihkel Künnapas 27. oktoobril, tema naine Juuli Künnapas 6. detsembril, Johannes Keller 16. detsembril, Christophor Naaber 19. detsembril.

Kuna nimetatud eestlased olid kõik Nõukogude kodanikud, karistati neid seaduse täie rangusega. Sama kehtib „diplomaatide juhtumis“ süüdi mõistetud Nõukogude kodakondsete sakslaste osas. Seejuures väärib tähelepanu, et Friedrich Hristov kui Saksa spioon ja Saksa luurevõrgustiku juht Abhaasias sai karistuseks „kõigest“ kümme aastat vangilaagrit. Põhjuseks polnud midagi muud kui Hristovi Saksa kodakondsus. Nõukogude kodakondsusega sakslased lasti maha palju väiksemate süütegude eest.⁹⁵

⁹² I. Juurvee. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis. Tallinn, 2018, lk. 46jj.

⁹³ T. Noormets. Luure ajaloo allikatest ja uurimisest Eestis. – Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil (koost T. Noormets). Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 1999, lk. 6–7; I. Juurvee. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis, lk. 84.

⁹⁴ RA, ERA.957.13.532.75,77.

⁹⁵ L. Avalishvili. Bolschewistische Durchführung der Nationalen Operationen, lk. 139.

Lõpetuseks

Suure terrori, stalinlike repressioonide kulminatsiooni käigus aastatel 1937–1938 arreteeris NKVD üle poolteise miljoni inimese. Neist pea pooled hukati. Miks võttis sotsialistlik võim, mis sõnades seisis rahva teenistuses, ette sellise mastaabiga tapatalgud omaenda inimeste kallal? Erinevad autorid näevad terrori põhjuseid erinevalt, kuid laias laastus jagunevad seisukohad kaheks. Ühtede kohaselt olid repressioonid sotsiaaltehnoloogia instrumendiks, nii-öelda sotsiaalse puhastuse viimane faas, mille järel tekib võimalus hakata üles ehitama klassideta ühiskonna idüll. Nii põllumajanduses kui ka tööstuses nähti tegutsemas vaenulikkude elementi, isikuid ja isikute grupe, kes saboteerivad ja panevad toime nõukogudevastaseid akte. Võimu siht oli need isikud ja grupid paljastada ning hävitada. Teise seisukoha järgi käsitas Nõukogude võimuladvik perioodi 1937–1938 sõjaeelse ajana ja repressioonid olid suunatud elanikkonna kihtide vastu, kelles režiim nägi kasvava sõjaohu tingimustes potentsiaalset „viiendat kolonni“⁹⁶. „Diplomaatide“ juhtum, mille käigus arreteeriti Abhaasias 63 isikut, kvalifitseerub eelkõige just siia. Arreteeritud isikuid süüdistati pikaajalises spionaažis Saksamaa ja/või Eesti kasuks – kohalikke sakslasi peaaesjalikult Saksamaa ja eestlasi Eesti kasuks spioneerimises, kuid mõningad isikud tehti mõlema riigi spioonideks.

Seesuguseid protsesse toimus neil aastail kõikjal Nõukogude Liidus. Enamasti oli tegemist fabritseeritud süüdistustega, füüsilise piinamise ja psühholoogilise manipulatsiooniga pressis NKVD mitte milleski süüdi olevatelt inimestelt välja tunnistused nii iseenda kui ka oma lähedaste kohta. Abhaasias hävitati paralleelselt aset leidnud kulakute- ja rahvuste operatsioonide käigus sealsete eestlaste eliit – isikud, kes olid juba tsariajal edendanud kohalikku eesti majandus- ja kultuurielu ning hoidnud sidet emamaa Eestiga. Eliidi hävitamisega anti hoop asunduste elujõulisele eestlusele. 1930. aastate suure terrori ajal sisse töötatud ja „treenitud“ praktikaid sai NKVD eestlaste kallal uuesti rakendada hakata 1940. aastal. Siis juba okupeeritud Eestis.

Artikkel on seotud uurimisprojektiga IUT31-6.

⁹⁶ V. Razgon. Die Verfolgung ehemaliger „Kulaken“ in der Altaj-Region 1937–1938. – Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938. Die Massenaktion aufgrund des operativen Befehls Nr. 00447 (hrsg. von R. Binner, B. Bonwetsch, M. Junge). Berlin, 2010, lk. 67–68.